

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده حقوق و علوم سیاسی
گروه حقوق خصوصی
رساله برای اخذ درجه دکتری رشته فقه و حقوق خصوصی

عنوان:

مبانی و آثار مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی
در فقه امامیه و حقوق ایران

استاد راهنما:

دکتر ابوالحسن مجتهد سلیمانی

استادان مشاور:

دکتر احمد باقری

دکتر حسین علی احمدی جشفقانی

دانشجو:

محمود پوربافرانی

بهمن ماه ۱۳۹۵

تعهد نامه اصالت رساله یا پایان نامه

- اینجانب محمود پورباقرانی دانش آموخته مقطع دکتری تخصصی رشته فقه و حقوق خصوصی که در تاریخ ۱۳ بهمن ۱۳۹۵ از رساله خود تحت عنوان: مبانی و آثار مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی در فقه امامیه و حقوق ایران با کسب نمره ۱۷ و درجه خوب دفاع نمودم، بدین وسیله متعهد می‌شوم:
- این رساله حاصل از تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده کرده‌ام، مطابق ضوابط و رویه معمول موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوط درج کرده‌ام. در صورتی که اثبات شود که این رساله به شخص دیگری تعلق داشته است، دانشگاه می‌تواند مدرک تحصیلی اینجانب را ابطال نماید. در آن صورت اینجانب اقدام دانشگاه را می‌پذیرم و حق هرگونه اعتراضی را از خود سلب می‌کنم.
  - این رساله قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین‌تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی ارائه نشده است.
  - چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می‌پذیرم و دانشگاه خوارزمی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نماید.

نام و نام خانوادگی

امضاء

اللهم صل على محمد و آل محمد و عجل فرجهم

تقدیم به:

حضرت ولی عصر^(عج)

ارواح طیبه‌ی شهیدان اسلام از آغاز

به ویژه شهدای کربلا

خاصه ابا عبدالله الحسین^(ع)

با یاد پدر عزیز، برادر بزرگوار و معلمان و استادان گرامی ام که در جوار رحمت حق،

خدای‌شان رحمت کند.

آرامش یافته‌اند.

به نام یگانه‌ی هستی‌بخش

با تحمید ربّ جلیل و صلوات بر خاتم رسل و ائمه‌ی هدی خاصّه منجی بشریت (عج)

آدمی هرچه بکوشد الطاف و نعمات الهی را سپاس گوید و حق‌داران بر خویش را ادا کند

«هرچه توانگر باشد چون بدین نقطه رسد مسکین است.»

لکن به مصداق "من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق" و به رسم ادب، تکلیف است که با حضور در محضر

یکایک بزرگانی که با "علمنی حرفاً" مرا بنده‌ی خود ساخته‌اند و در مدت تحصیل، خوشه‌چین خرمن

معلوماتشان بوده‌ام قدردانی و تشکر کنم؛ اما دست روزگار هریک را در جایی مقیم ساخته و میسورم نیست

تا به دست‌بوس همگی‌شان گام بردارم و امید دارم عذرم را در قصورها و تقصیرها بپذیرند.

سپاس خدای را که مادر گران‌قدر و عزیزم را -که هم حق مادری بر من دارد و هم حق پدری- سلامت و

توان بخشیده که برای بسامان رساندن فرزندانش لحظه‌ای از پای ننشیند؛ قدردان زحماتش بوده و هستم و

قدمها و دستان پرمهر و رنج‌دیده‌اش را هزاران هزار بار می‌بوسم.

و نیز قدردانی و تشکر می‌کنم از:

استادان محترم و گران‌قدم آقایان: دکتر مجتهدسلیمانی، دکتر باقری و دکتر علی‌احمدی.

همسر مکرمه و فرزند ارجمندم به پاس زحمات بسیارشان و رنجهایی که متحمل شدند.

برادرانم، خواهرانم، همسر و فرزندانشان و برادر و خواهر همسرم.

همه‌ی استادان محترم به‌ویژه آقای دکتر غفور خوئینی و دوستان گرامی‌ام که به‌نحوی به ایشان زحمت داده‌ام.

از همه سپاس‌گزارم و برای‌شان سعادت و سلامتی مسألت دارم.

باآرزوی توفیق الهی

چکیده:

مسئولیت مدنی، تعهد و الزام شخص، به جبران زیان وارد آورده به دیگری و بازگرداندن وضع زیان دیده به پیش از ورود زیان در خصوص مواردی که امکان اعاده به وضع پیشین باشد و پرداخت خسارت در غیر آن است. لزوم جبران ضرر، به ترتیب، با رد عین، مثل یا قیمت در خسارت مادی یا الزام به عذرخواهی یا درج حکم در جراید و... در خسارت معنوی از مهمترین آثار آن است. مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی، یکی از مباحث مهم این حوزه است. شخص حقوقی، مفهومی است اعتباری که صاحب آن می تواند دارای حق و تکلیف شود و آن را اجرا کند. اطلاعات و داده های تحقیق، به شیوهی کتابخانه ای و از طریق تتبع در آثار مکتوب فقهی و حقوقی، گردآوری و با روش توصیفی-تحلیلی، تدوین شده است. هر چند ظاهراً در حقوق ایران، نظریه ی تقصیر، پذیرفته شده؛ اما به نظر می رسد آثار مترتب بر نظریه ی مختلط، بیش تر مشهود است گرچه نظریه های قابلیت انتساب و استناد عرفی، قابل توجه و به فقه امامیه نزدیک تر است. قواعد: اتلاف و تسبیب، ضمان ید، غرور، لاضرر و به ویژه عدالت و مصلحت، از مبانی فقهی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی به شمار می روند؛ اما قواعد عدالت و مصلحت، در خصوص اشخاص حقوقی حقوق عمومی، نمود بیش تری دارند. در فقه امامیه هیچ یک از نظریه های حقوقی مطرح، مورد بحث علمی واقع نشده اند؛ بلکه مبنا لزوم جبران ضرر است؛ از این رو هیچ ضرری نباید جبران نشده باقی بماند. همه ی کوشش ها معطوف به این است که زیان دیده ای بی جهت، قربانی اعمال زیان بار صاحبان قدرت نشود؛ لذا برای تحقق مسئولیت مدنی، نیازی به این نظریه ها نیست. همین که بتوان اضرار ناروایی را عرفاً به کسی نسبت داد و رابطه ی سببیت، بین فعل عامل و زیان زیان دیده احراز شود فاعل، ضامن جبران خسارت می شود؛ لذا جبران خسارت زیان دیده بیش از مکافات عامل آن مورد توجه است. آن چه اهمیت دارد رسیدن به عدالت است. پیشنهاد می شود مسئولیت عدم توجه به اقرار خاص توسط اشخاص حقوقی حقوق عمومی به عنوان تبصره به ماده ی هفت قانون مسئولیت مدنی افزوده شود. همچنین مسئولیت مدنی اشخاص حقیقی یا حقوقی که بر اساس قانون یا قرارداد یا عرفاً عهده دار ارائه ی خدمات، اجرا، تعمیر و نگهداری تمام یا قسمتی از جاده، خیابان، پیاده راه، پل، جوی، دکل، بوستان، وسایل رفاهی، تفریحی-ورزشی، امکانات عمومی و... هستند و در اثر عدم انجام مناسب کار، وجود نقص یا عیب در وسایل و امکانات یا فقدان نشانه های لازم، موجب ایراد زیان می شوند در قانون مربوطه پیش بینی شود.

کلید واژه ها: مسئولیت مدنی، شخص حقوقی، خسارت، زیان دیده، جبران ضرر.

فهرست مطالب

فصل اول	مقدمه	.....	أ
۱-۱	پیش گفتار	.....	۱
۲-۱	بیان مساله	.....	۲
۳-۱	سوالها، فرضیه‌ها و اهداف	.....	۳
۶-۱	روش تحقیق و شیوه‌ی گردآوری اطلاعات	.....	۳
۱-۶-۱	الگوی کلی روش تحقیق:	.....	۳
۱-۶-۲	روش‌ها و ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز:	.....	۴
۱-۶-۳	روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:	.....	۴
۱-۶-۴	تئوری‌ها یا دیدگاه‌هایی که پایه تحلیلی و نظری تحقیق را تشکیل خواهند داد:	.....	۴
۷-۱	پیشینه‌ی تحقیق	.....	۴
۸-۱	ساختار تحقیق	.....	۵
فصل دوم:	مفاهیم و کلیات	.....	۶
۱-۲	مبانی	.....	۷
۲-۲	مسئولیت	.....	۷
۱-۲-۲	مسئولیت در فقه	.....	۸
۲-۲-۲	مسئولیت در حقوق	.....	۹
۳-۲-۲	انواع مسئولیت	.....	۱۰
۴-۲-۲	مفهوم مسئولیت مدنی	.....	۱۰
۵-۲-۲	اقسام مسئولیت مدنی	.....	۱۲
۶-۲-۲	مسئولیت قراردادی یا عهدی	.....	۱۲
۷-۲-۲	ضمان قهری یا مسئولیت مدنی به معنای خاص	.....	۱۴
۳-۲	شخص حقوقی	.....	۱۷
۱-۳-۲	شخص حقوقی در حقوق ایران	.....	۱۸
۲-۳-۲	شخص حقوقی در فقه امامیه	.....	۲۲
۳-۳-۲	نمونه‌هایی از شخص حقوقی در فقه امامیه	.....	۲۴
۴-۳-۲	اقسام شخص حقوقی	.....	۲۸
۵-۳-۲	ماهیت شخص حقوقی	.....	۳۱
۶-۳-۲	مسئولیت مدنی شخص حقوقی	.....	۳۳

۳۵	فصل سوم: مبانی و آثار مسئولیت مدنی در فقه امامیه
۳۶	۱-۳- اتلاف و تسبیب
۳۸	۱-۱-۳- مفهوم شناسی
۴۲	۲-۱-۳- اقسام اتلاف
۴۳	۳-۱-۳- ضمان در اتلاف
۴۵	۴-۱-۳- مستندات
۵۱	۲-۳- ضمان ید
۵۱	۱-۲-۳- مفهوم شناسی
۵۹	۲-۲-۳- مستندات
۶۵	۳-۲-۳- قلمرو قاعده
۷۳	۳-۳- عدالت
۷۳	۱-۳-۳- مفهوم شناسی
۸۲	۲-۳-۳- مستندات
۸۷	۳-۳-۳- سازگاری موضوع با عدالت
۸۹	۴-۳- غرور
۹۰	۱-۴-۳- مفهوم شناسی
۱۰۰	۲-۴-۳- عناصر غرور
۱۰۳	۳-۴-۳- مستندات
۱۱۲	۴-۴-۳- موارد تطبیق قاعده
۱۱۶	۵-۳- لاضرر
۱۱۶	۱-۵-۳- مفهوم شناسی
۱۲۳	۲-۵-۳- مستندات
۱۳۴	۳-۵-۳- تقدیم لاضرر بر ادله‌ی سایر احکام
۱۳۶	۴-۵-۳- قانون مدنی و قاعده‌ی لاضرر
۱۳۹	۶-۳- مصلحت
۱۳۹	۱-۶-۳- مفهوم شناسی
۱۴۹	۲-۶-۳- مستندات
۱۵۴	۳-۶-۳- متعلقات مصلحت
۱۵۶	۴-۶-۳- مصلحت و احکام حکومتی

۱۵۸	۳-۶-۵- اصل اهم و مهم
۱۵۹	۳-۶-۶- مصلحت و مسئولیت مدنی
۱۶۱	فصل چهارم: مبانی و آثار مسئولیت مدنی در حقوق ایران
۱۶۳	۴-۱- نظریه‌ی تقصیر
۱۶۴	۴-۱-۱- تعریف تقصیر
۱۶۶	۴-۱-۲- اقسام تقصیر
۱۶۷	۴-۱-۳- تقصیر در حقوق ایران
۱۷۱	۴-۱-۴- عوامل افول نظریه‌ی تقصیر
۱۷۴	۴-۲- نظریه‌ی خطر
۱۷۷	۴-۲-۱- ادله‌ی نظریه‌ی خطر
۱۷۹	۴-۲-۲- بررسی نظریه‌ی ایجاد خطر
۱۸۲	۴-۲-۳- بازگشت از نظریه‌ی خطر به‌طور مطلق
۱۸۳	۴-۲-۴- تفاوت نظریه‌های تقصیر و خطر
۱۸۴	۴-۳- نظریه‌ی مختلط
۱۸۷	۴-۴- نظریه‌ی تضمین حق
۱۹۱	۴-۵- نظریه‌ی تضمین گروهی
۱۹۲	۴-۶- نظریه‌ی تقصیر به مفهوم نوعی
۱۹۴	۴-۷- نظریه‌ی تحلیل اقتصادی
۱۹۵	۴-۸- نظریه‌ی استناد عرفی
۱۹۶	۴-۹- نظریه‌ی تساوی همگان در برابر هزینه‌های عمومی
۱۹۷	۴-۱۰- نظریه‌ی قابلیت انتساب
۱۹۹	۴-۱۱- نظریه‌ی تفکیک خسارات
۲۰۲	۴-۱۲- بررسی نظریه‌های مذکور
۲۰۴	۴-۱۳- جبران خسارت مادی و معنوی زیان‌دیده مولفه‌ی مشترک نظریه‌های مذکور
۲۰۵	۴-۱۳-۱- جبران خسارت مادی
۲۰۸	۴-۱۳-۲- جبران زیان‌های معنوی
۲۱۱	فصل پنجم
۲۱۲	۵-۱- نتایج
۲۱۵	۵-۲- پیشنهادها

فصل اول

مقدمه

مبالغه آمیز نخواهد بود اگر گفته شود مبنای مسئولیت مدنی،

بحث‌انگیزترین موضوع در حقوق خصوصی است.^۱

اسلام از همه می‌خواهد که برای به‌بود زندگی فردی و تداوم حیات اجتماعی، مسئولیت‌های خود را - که در برابر خدا، خویش، دیگران و... است - بشناسند و در رابطه با آن‌ها کوشا باشند. اصل مسئولیت‌پذیری، نوعی رفتار اخلاقی است. در همه ادیان و مذاهب و به تبع آن در همه سیستم‌های حقوقی، انسان نسبت به اعمال و رفتارش مسئول شناخته شده است. انسان با وجدان، خود را در برابر اعمال زیان‌بار خود - اعم از این که زیان را به فرد وارد آورده باشد یا به جامعه - مسئول می‌داند و آن را در متابعت از قوانین و هنجارهای جامعه بروز می‌دهد. البته مسئولیت در حوزه رفتار فردی نیز اهمیت بسیار دارد؛ اما ظهور آن در عرصه‌های اجتماعی نمایان‌تر است.

کلمه‌ی سؤال و مشتقات آن حدود ۱۳۰ بار در قرآن آمده است؛ این فراوانی، بیانگر اهمیت مسئولیت و مسئولیت‌پذیری است و در کلام بزرگان دین نیز از اهمیت بالایی برخوردار است.

یکی از محققین حقوق می‌نویسد: یکی از مآخذ مسئولیت مدنی، قرآن کریم است. اکثر آیات قرآن، آن‌جا که ناظر به احوال شخصی و معاملات و کیفر جرایم است ابتدا برای موردی خاص نازل شده و بعد به صورت حکمی کلی درباره‌ی همه‌ی موارد مشابه، صادق آمده است. او این‌گونه آیات را در دو دسته ذکر کرده است:

یکی آیاتی که در آن‌ها لفظ مسئولیت وجود دارد؛ مثل: «اوفوا بالعهد ان العهد کان مسئولاً»^۲، «ان السمع و البصر و الفؤاد کلّ اولئک کان عنه مسئولاً»^۳ و «کان علی ربک وعدا مسئولاً»^۴

دیگر، آیاتی که واژه‌ی مسئولیت در آن‌ها نیست؛ ولی می‌توان از آن‌ها مسئولیت‌های متعدد را استنباط کرد؛ مثل: «...لاتاکلوا اموالکم بینکم بالباطل الا ان تکون تجاره عن تراض...»^۵ که می‌تواند منشاء بسیاری از الزامات قهری و عهدی باشد. از این آیه می‌توان هر دو نوع مسئولیت قهری و قراردادی را استنباط کرد: قسمت اول بر مسئولیت قهری و قسمت دوم آن بر مسئولیت قراردادی دلالت دارد.^۶

مسئولیت مدنی، یکی از موضوعات مهم حقوقی است. در نظام حقوقی اسلام، توجه خاصی به لزوم احقاق حقوق زیان‌دیده و مسئولیت مدنی شده است. برقراری عدالت اجتماعی، که هدف اصلی هر نظام حقوقی است در گرو رسیدگی درست به حقوق زیان‌دیده و احقاق حق اوست. علی (ع) نیز هدف خود را از تأسیس حکومت، احقاق حق و نابودی باطل معرفی کرده است.^۷

در بسیاری از تفاسیر، تعهد و قبول مسئولیت، همان امانت الهی دانسته شده است که خدا بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشت و آن‌ها از تحمل آن ابا کردند و از آن هراس داشتند؛ اما انسان، آن را پذیرفت.

^۱ (بوریس استارک): بادینی-حسن، (۱۳۸۴)، فلسفه‌ی مسئولیت مدنی، تهران: شرکت سهامی انتشار، ص ۷۷.

^۲ اسرا/۳۴.

^۳ اسرا/۳۶.

^۴ فرقان/۱۶.

^۵ نسا/۲۹.

^۶ حسینی نژاد-حسینقلی، (۱۳۷۰)، مسئولیت مدنی، تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، صص ۹۶-۹۷.

^۷ باریکلو-علی‌رضا، (۱۳۸۷)، مسئولیت مدنی، تهران: میزان، صص ۱۸-۱۷.

کلام در این خصوص بسیار و از حوصله‌ی این نوشتار خارج است.

۲-۱- بیان مساله

انسان موجودی ضرورتاً اجتماعی و مدنی بالطبع است؛ اما همان‌گونه که مساله‌ی تکامل، تدریجی است زندگی اجتماعی نیز از مقیاسی خرد شروع شده و به تدریج، راه تکامل پیموده است. زندگی انسان ابتدایی با زندگی پیچیده‌ی امروز ما بسیار متفاوت بوده است. روابط آن‌ها بیش‌تر به رابطه‌ی دو فرد حقیقی یا یک یا چند نفر با یک یا چند نفر خلاصه می‌شد؛ بنابراین کم‌مساله و کم‌تنش بود و مسائل آن هم به‌سادگی، حل می‌شد؛ نه مسئولیت، مفهوم چندان فراگیری بود و نه مسئولیت مدنی مفهوم شناخته شده‌ای؛ اما با پیشرفت صنعت و توسعه‌ی تکنولوژی و پیچیده شدن روابط اجتماعی، بر شدت، پیچیدگی و شمار حوادث و تنش‌ها نیز افزوده شد. علاوه بر روابط طبیعی افراد و حقوق و تکالیف فردی، نهادهای حقوقی بسیاری شکل گرفت و روابط حقوقی جدیدی تعریف شد؛ حقوق و تکالیف از سطح افراد به موسسات گسترش یافت و مفاهیمی چون: «مسئولیت مدنی» و «شخصیت حقوقی» وارد ادبیات حقوقی شد.

«مسئولیت مدنی» عبارت از: تعهد و الزامی است که شخص نسبت به جبران زیان وارده به دیگری دارد. «شخص حقوقی» که مفهومی است اعتباری و در برابر شخص حقیقی و طبیعی به کار می‌رود عبارت است از: منصب، نهاد، فرد یا گروهی از افراد انسانی که قانون آن‌ها را در حکم شخص طبیعی و موضوع حقوق و تکالیف قرار داده است؛ مانند: شرکت‌های تجاری و بانک‌ها که موضوع حق در حقوق خصوصی‌اند و دولت که موضوع حق در حقوق عمومی نیز هست. شخص حقوقی می‌تواند موضوع هر حق و تکلیفی قرار گیرد و تنها مواردی که اختصاص به طبیعت انسان دارد استثنا می‌شود.

شخص حقوقی، هنگامی پدید می‌آید که عده‌ای از افراد دارای منافع و فعالیت مشترک، با اموالی که به اهداف خاصی اختصاص داده شده‌اند در کنار هم قرار گیرند و قانون آن‌ها را طرف حق و تکلیف بداند و برای آن‌ها شخصیت مستقل قائل باشد.

امروزه موضوع بسیاری از تعهدات، سازمان‌ها و نهادهایی هستند که مانند اشخاص حقیقی، اموال و تکالیفی دارند و همان‌طور که اینان مسئول اعمال خود هستند اشخاص حقوقی نیز مسئولیت دارند و باید از عهده‌ی خسارات واردآورده به دیگران بر آیند.

رشد روزافزون نهادهای حقوقی و اهمیت و ضرورت وجود آن‌ها، مسأله‌ی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی و پژوهش پیرامون آن را به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل کرده است و تفاوتی نمی‌کند که ایراد زیان و نقض تعهد نهادهای یاد شده ناشی از قرارداد یا خارج از قرارداد باشد.

هرچند در آموزه‌های فقهی، اصطلاح شخص حقوقی به کار نرفته است؛ اما نهادهایی چون: دولت (حاکم)، وقف، امت و... از سوی فقها پذیرفته شده که شخصیت حقوقی آن‌ها به استناد آیات، روایات، فتاوی فقها و بنای عقلا به اثبات رسیده است و از مسئولیت دولت، بیت المال، متولی و ناظر وقف و نهادهایی از این قبیل در ابواب مختلف فقهی سخن رفته است که می‌توان با استفاده از بحث‌های تفصیلی و استدلالی فقیهان در این موارد، مبانی و ادله‌ی

مشروعیت مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی را استخراج کرد و با تمسک به قواعد فقهی، به قاعده‌ای کلی در این باب دست یافت.

۳-۱- سوال‌ها

- ۱- مبانی فقهی مشروعیت مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی کدام‌اند؟
- ۲- مبانی حقوقی و قانونی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی کدام‌اند؟
- ۳- چه آثاری بر مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی مترتب است؟

۴-۱- فرضیه‌ها

۱- برخی از مهمترین مبانی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی در فقه امامیه بر اساس قواعد: اتلاف و تسبیب، ضمان، لاضرر، غرور و به‌ویژه عدالت و مصلحت (غبطه) در باب وقف، وصیت، اعمال دولت و... تعیین می‌شود. به‌طور کلی از مبانی مسئولیت مدنی در حقوق اسلام، استنباط می‌شود که همه‌ی زیان‌ها باید جبران شود.

۲- مبانی حقوقی و قانونی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی در حقوق ایران متفاوت است و بر حسب قوانین مختلف مانند: قانون مدنی، قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ و قانون بیمه‌ی اجباری وسایل نقلیه‌ی موتوری زمینی فرق می‌کند. محققان حقوق، نظریه‌هایی چون: تقصیر، خطر، مختلط، تضمین حق و تساوی همگان در برابر هزینه‌های عمومی و... را مورد بحث قرار داده‌اند و به نظر می‌رسد هرچند در حقوق ایران، نظریه‌ی تقصیر، پذیرفته شده است؛ اما آثار مترتب بر نظریه‌ی مختلط، در مواد قانونی و مسئولیت مدنی، بیش تر مشهود است.

۳- لزوم جبران ضرر به ترتیب با رد عین یا رد مثل یا قیمت، لزوم رفع عیب، پرداخت خسارت یا غرامت و ارش در خسارت مادی و الزام به عذرخواهی یا درج حکم در جراید و... در خسارت معنوی از مهم‌ترین آثار مترتب بر مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی است.

۵-۱- اهداف

تبیین مبانی فقهی-حقوقی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی و آثار مترتب بر آن هدف کلی این پژوهش است. همچنین تبیین ابعاد مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی و تسهیل روابط آن‌ها با اشخاص حقیقی و دیگر اشخاص حقوقی و ارائه‌ی راه‌کاری که بتواند در حد مطلوب از زیان دیده حمایت کند و اشخاص حقوقی را نیز از به‌دوش کشیدن بار مسئولیت کارکنان سهل‌انگار و سودجو مصون بدارد در شمار سایر اهداف این پژوهش است.

۶-۱- روش تحقیق و شیوه‌ی گردآوری اطلاعات

۶-۱-۱- الگوی کلی روش تحقیق:

روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی است که با استفاده از کتب، مقالات و سایر منابع و مستندات موجود در خصوص موضوع صورت می‌گیرد.

۱-۶-۲- روش‌ها و ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز:

شیوه‌ی گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی است که در مباحث مفهوم‌شناسی و کلیات پژوهش، مروری و توصیفی است و در بخش ناظر به تبیین مبانی و استخراج ادله‌ی فقهی و حقوقی، تحلیلی است.

۱-۶-۳- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

از طریق بررسی آرا و نظریات مختلف و نقد ادله‌ی هر یک و با استناد به اصول و قواعد فقهی و بر مبنای ادله‌ی نقلی، فرضیه‌ی تعریف شده اثبات خواهد شد. نظریه‌هایی که بتواند با دلایل و مستندات فقهی-اصولی، چالش‌های موجود را بر طرف کند ترجیح داده خواهد شد.

۱-۶-۴- تئوری‌ها یا دیدگاه‌هایی که پایه تحلیلی و نظری تحقیق را تشکیل خواهند داد:

در فقه، قواعد و گزاره‌های فقهی و اصولی و در حقوق نظریه‌هایی چون: تقصیر، خطر، مختلط و تضمین حق. البته امروزه نظریه‌های دیگری نیز طرح شده‌اند.

۱-۷- پیشینه‌ی تحقیق

فقا در خلال مباحث مختلف، قواعد فقهی را که می‌توان از مبانی فقهی ضمان به شمار آورد در آثار مکتوب خود بیان کرده‌اند. تاکنون نیز تحقیقاتی در این خصوص انجام یا کتب و مقاله‌هایی تدوین و تالیف شده است؛ از جمله کتب: حقوق مدنی: الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری)، ناصر کاتوزیان، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.

دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی-وقایع حقوقی، ناصر کاتوزیان، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.

مبانی مسئولیت مدنی، سیدمرتضی قاسم زاده، دادگستر، ۱۳۷۸.

مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، سیدحسین صفایی و حبیب‌الله رحیمی، سمت، ۱۳۸۹.

مسئولیت مدنی در فقه امامیه، مبانی و ساختار، محمود حکمت‌نیا، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.

مسئولیت مدنی، حسینقلی حسینی‌نژاد، جهاد دانشگاهی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۰.

موجبات ضمان-درآمدی بر مسئولیت مدنی و اسباب و آثار آن در فقه اسلامی، عباسعلی عمید زنجانی، میزان، ۱۳۸۲.

شخصیت حقوقی، محمد جواد صفار، نشر دانا، ۱۳۷۳.

و مقالات: درآمدی بر مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی، عبدالله شفائی، مجله‌ی فقه، بهار ۱۳۸۷، شماره‌ی ۵۵.

مفهوم مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی، موسی‌الرضا اکبری، مجله‌ی حقوق دادرسی، خرداد و تیر، مرداد و شهریور ۱۳۸۴، شماره‌های ۵۰ و ۵۱.

اما در موارد مذکور کم‌تر به نظرات فقیهان به‌ویژه فقهای معاصر پرداخته شده است. از طرف دیگر بیش‌تر، اشخاص حقیقی را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ لذا تحقیق حاضر از این جهت که مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی را در فقه و حقوق بررسی می‌کند و نیز حاوی نظریه‌های جدید در دیدگاه فقه امامیه مثل بحث مصلحت و بحث قاعده‌ی عدالت به عنوان مبنای حاکم است نسبت به آن‌ها ممتاز خواهد بود.

۸-۱- ساختار تحقیق

در این تحقیق، مبانی مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی و آثار آن در پنج فصل، بررسی شده است. فصل اول مقدمه، فصل دوم، مشتمل بر دو مبحث است: در مبحث اول، کلیاتی در باب مسئولیت، مسئولیت در فقه، مسئولیت در حقوق، انواع مسئولیت، مسئولیت مدنی و اقسام و تفاوت آن‌ها و... بیان شده است. در مبحث دوم به مفاهیمی چون: شخص حقوقی، شخص حقوقی در حقوق ایران، شخص حقوقی در فقه امامیه، اقسام شخص حقوقی، ماهیت شخص حقوقی، مسئولیت مدنی شخص حقوقی و... پرداخته شده است. در فصل سوم مبانی و آثار مسئولیت مدنی در فقه امامیه در شش مبحث: اتلاف و تسبیب، ضمان ید، عدالت، غرور، لاضرر و مصلحت بررسی و تبیین شده است. در فصل چهارم مبانی و آثار مسئولیت مدنی در حقوق ایران با تبیین نظریه‌های: تقصیر، خطر، مختلط، تضمین حق و سایر نظریه‌های طرح شده مثل: تضمین گروهی، تقصیر به مفهوم نوعی، تحلیل اقتصادی، استناد عرفی و نظریه‌ی تساوی همگان در برابر هزینه‌های عمومی، بررسی و در فصل آخر، نتایج تحقیق و پیشنهادها آمده است.

فصل دوم

۲- مفاهیم و کلیات

۱-۲- مبانی

مبانی جمع مبنا و در لغت به معنای بنیاد عمارت، پایه و شالوده، بنیان و اساس آمده است.^۱ برخی از نویسندگان حقوق گفته‌اند: منظور از مبناى مسئولیت مدنی، این است که به چه دلیل و وجهی عقلایی، عامل فعل زیان‌بار باید زیان وارده به دیگری را جبران کند؟^۲ دیگری ضمن بیان این که بین مبناى مسئولیت مدنی و هدف آن اختلاط به وجود آمده و جدایی آن دو ترجیح دارد می‌نویسد: مبناى مسئولیت مدنی به این پرسش پاسخ می‌دهد که چه نوع ملاحظات اخلاقی و فلسفی باعث می‌شود تا شخصی از لحاظ مدنی در مقابل دیگری مسئول شناخته شود؟^۳

۲-۲- مسئولیت

مسئولیت، واژه‌ای عربی و مصدری جعلی از مسئول است که از «سأل-یسأل» گرفته شده و به معنای بر عهده گرفتن، ملتزم شدن، کفیل شدن، متعهد بودن و یا موظف بودن به انجام امری آمده است.^۴ «مسئول» اسم مفعول و به معنی پاسخ‌گو بودن در قبال کاری یا امری و یا بر عهده گرفتن مسئولیت در چیزی است.^۵

«وظیفه» به آن چیزی اطلاق می‌شود که شرعاً یا عرفاً بر عهده‌ی کسی باشد.^۶ هر یک از این واژه‌ها به نوعی ملازم یکدیگرند؛ تا وظیفه‌ای بر دوش کسی نباشد مسئولیتی در قبال انجام دادن یا ندادن آن نخواهد داشت و در مورد آن بازخواست نخواهد شد. برخی نوشته‌اند: واژه‌ی مسئولیت در عربی، مصدر جعلی از «مسئول» است و در آیات و روایات اسلامی به معنی مورد بازخواست و مجازات واقع شدن به دلیل انجام کاری یا خودداری از انجام کاری به کار رفته است و به این معنی با دو اصطلاح «تکلیف» و «اهلیت» در اصول مترادف است.^۷ دیگری می‌گوید: مسئولیت در لغت، یعنی از کار و فعل انجام شده مورد سؤال واقع شدن و حالتی است که انسان، در آن از اعمال خود مؤاخذه می‌شود و آن عمل یک اخلال در قاعده است؛ اگر قاعده اخلاقی باشد «مسئولیت اخلاقی» و اگر حقوقی باشد «مسئولیت حقوقی» است.^۸

۱ دهخدا-علی اکبر، (بی‌تا)، لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱۳، ص ۲۰۱۱۹؛ معین-محمد، (۱۳۷۳)، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ج ۳، ص ۳۷۷۷.
۲ یاریکلو، همان، ص ۴۳.
۳ یادینی، همان، ص ۷۶.
۴ معین، فرهنگ فارسی، ج ۳، ص ۴۰۷۷؛ دهخدا، لغت‌نامه، ج ۳، ص ۴۴۷.
۵ آذرنوش-آذرتاش، (۱۳۷۹)، فرهنگ معاصر عربی-فارسی، تهران: نشر نی، ص ۲۷۳؛ لویس-معلوف، المنجد، ترجمه: محمد بندرریگی، تهران: انتشارات ایران، چهارم، ج ۱، ص ۶۹۸.
۶ دهخدا، همان، ج ۱۵، ص ۶۸۲۳.
۷ یادینی، همان، ص ۲۸.
۸ شهیدی و یزدانیان، همان، ص ۲۶.

۲-۱-۲- مسئولیت در فقه

چنان که یکی از نویسندگان حقوق نیز نوشته: «بیشتر قواعد مدنی، حتی در مسئولیت مدنی که با قوانین بیگانه پیوند خورده از فقه امامیه گرفته شده است.»^۱

برخی از نویسندگان معتقدند: بر اساس تقسیم بندی سنتی، مسائل فقه به احکام متعلق به روابط انسان‌ها با خدا، با خویش و با دیگران و جامعه تقسیم شده است. بخش سوم در حوزه مسائل حقوقی قرار می‌گیرد. یکی از امهات مباحث حقوق مدنی در فقه بخش مربوط به موجبات ضمان و مسئولیت مدنی است. مسئولیت مدنی، التزام به جبران خسارت‌های ناشی از یکی از موجبات ضمان، مانند اتلاف و تسبیب یا عدم اجرای قرارداد است؛ -هرچند برخی در خصوص ماهیت مسئولیت ناشی از عدم اجرای قرارداد و مسئولیت ناشی از اتلاف و تسبیب فرق گذاشته‌اند؛ (ن. ک به: کاتوزیان قواعد عمومی قراردادها، ج ۴، ص ۱۴۷) - لکن هر دو را می‌توان با عنوان فقهی «موجبات ضمان» و عنوان حقوقی «مسئولیت مدنی»، مورد بحث قرار داد.^۲

برخی می‌گویند: ضمان در فرهنگ‌ها به معنی قبول مسئولیت، تعهد، پذیرفتن و برعهده گرفتن دین دیگری یا التزام به آن آمده است. در فقه شیعه ضمان به معنی عام و شامل رد عین و پرداخت خسارت و اشتغال ذمه* به کار رفته است.^۳

* (برخی بحث ضمان را از بحث اشتغال ذمه جدا دانسته نوشته‌اند: ضمان یک چیز است و اشتغال ذمه چیز دیگر؛ دلیلش هم این است که مدیون گرچه ذمه‌اش به دائن مشغول است به او ضامن گفته نمی‌شود. اشتغال ذمه به امر کلی است و عهده متعلق به امر موجود در خارج؛ پس در این حدیث، عهده بر عین ماخوذه تعلق گرفته - در فارسی هم از عهده و ضمان به عهده‌داری تعبیر می‌کنند- همان‌طور که کفالت، تعهد در مورد انسان خاص یا شخص معینی است. به نقل از فاضل لنکرانی، القواعد الفقهیه، صص ۹۹-۹۸) برخی گفته‌اند: فقها ضمان را به معانی مختلف به کار برده‌اند و هرچند به مرور به یک اصطلاح فقهی تبدیل شده لکن هیچ یک از معانی، برخلاف معنی لغوی آن نبوده است؛ چنان که برخی آن را به معنی درک و جبران خسارت تفسیر کرده‌اند.^۴

شیخ انصاری، ضمان را به معنی «کون تلفه علیه» ذکر کرده است.^۵

دیگری نیز معنی ضمان را «کون الشیء فی عهده الضامن و خسارته علیه» دانسته است.^۶

پس ضامن کسی است که اگر مالی که بر عهده‌ی اوست تلف شود باید از مال او حساب شود و باید مثل یا قیمت را به مالک اصلی بپردازد. البته ضمان در فقه امامیه تنها به معنی وجوب پرداخت خسارت یا بازگرداندن عین مال به

^۱ کاتوزیان-ناصر، (۱۳۸۶)، الزام‌های خارج از قرارداد-ضمان قهری، تهران: دانشگاه تهران، هفتم، ج ۱، ص ۱۴.

^۲ عمید زنجانی-عباس‌علی، (۱۳۸۲)، موجبات ضمان، تهران: میزان، صص ۲۲-۲۱ و ۲۹.

^۳ موسوی بجنوردی-سیدمحمد، (۱۳۸۰)، عقد ضمان، تهران: پژوهشکده‌ی امام خمینی و انقلاب اسلامی، صص ۶ و ۴۲.

^۴ عمید زنجانی، همان، صص ۳۸-۳۷ و ۴۱.

^۵ انصاری-شیخ مرتضی، (۱۴۱۵ق)، کتاب المکاسب، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم، ج ۳، ص ۱۸۰.

^۶ خویی-سید ابوالقاسم موسوی، (بی تا)، مصباح الفقاهه (المکاسب)، بی‌جا، بی نا، ج ۴، ص ۳۴۶.

مالک نیست بلکه به معنی حکم وضعی عهده‌داری و مسئولیت مدنی است که از جمله آثار آن وجوب تکلیفی پرداخت خسارت است.^۱

برخی از حقوق دانان «الزامات خارج از قرارداد یا مسئولیت مدنی به معنای عام» را به کار برده آن را ضمان قهری نامیده، می‌گویند: ضمان قهری، در اصطلاح حقوقی، الزام به پرداخت مالی یا انجام امری است بدون این که الزام مزبور، ناشی از تراضی و قرارداد طرفین باشد.^۲

اما یکی از محققین نوشته: اگرچه در فرهنگ اسلامی از کلمات هم‌خانواده‌ی مسئولیت استفاده شده واژه‌ی مسئولیت در حوزه‌ی حقوق اسلامی و برای بیان مسئولیت مدنی به کار نرفته و مباحث مربوط به مسئولیت مدنی به عنوان بخشی از ضمان قهری مطرح شده است. ضمان قهری با اسباب مختلف غیر قراردادی محقق می‌شود از جمله: اتلاف و تسبیب و وضع ید بر مال غیر و استیفای منفعت؛ بنابراین اصطلاح ضمان قهری نسبت به مسئولیت مدنی اعم است؛ زیرا مسئولیت مدنی قاعده‌ی ضمان ید را در بر نمی‌گیرد.^۳

در ماده‌ی ۶۸۴ ق.م نیز مفهوم ضمان به عنوان اصطلاح متعارف در قلمرو فقه و حقوق -خصوصاً در ابواب معاملات- حقیقتی واحد به معنی تعهد، مسئولیت و التزام آمده است.^۴

البته سه واژه‌ی ضمان، التزام و مسئولیت در تمامی موارد اموال، اشخاص و اشیا اطلاق می‌شود.^۵

۲-۲-۲- مسئولیت در حقوق

در نوشته‌های حقوقی در مورد مسئولیت به‌طور مطلق، تعریفی دیده نمی‌شود و تعریفی که در برخی از کتاب‌های حقوقی، در مورد مسئولیت -به معنی تعهد قانونی شخص بر رفع ضرر واردآورده به دیگری- آمده در واقع، تعریف مسئولیت مدنی است. بدین ترتیب واژه‌ای که مفاد ضمان به معنای فقهی و یا التزام به مفهوم حقوقی عربی معاصر باشد در آثار فارسی حقوقی مشاهده نمی‌شود. اگر مسئولیت مدنی، به معنی تعهدات مالی در مقابل تعهدات کیفری، تفسیر و به ضمان قهری (اتلاف و تسبیب) و ضمان عقدی و ضمان ناشی از عدم انجام معامله تعمیم داده شود می‌توان آن را معادل ضمان فقهی به‌شمار آورد.^۶

برخی معتقدند: مسئولیت، بازخواست کردن شخص برای اعمالش در برابر دیگران است؛ یعنی هر کس باید پاسخ‌گوی اعمال خود باشد و مسئولیت در حقوق، عبارت است از: تعهد قانونی شخص، بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده است خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی یا ناشی از فعالیت او باشد.^۷

^۱ عمید زنجانی، همان، صص ۴۲-۴۱.

^۲ صفایی-سیدحسین و رحیمی-حبیبی الله، (۱۳۸۹)، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، تهران: سمت، ص ۵.

^۳ حکمت‌نیا-محمود، (۱۳۸۶)، مسئولیت مدنی در فقه امامیه، مبانی و ساختار، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، صص ۳۰-۳۱.

^۴ بجنوردی-سیدمحمد، همان، ص ۷۶.

^۵ عمید زنجانی، همان، ص ۳۹.

^۶ عمید زنجانی، همان، صص ۴۷-۴۶.

^۷ جعفری لنگرودی-محمدجعفر، (۱۳۷۰)، ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش، پنجم، ص ۶۴۲.

یا می‌گویند: پاسخ‌گویی شخص در قبال اعمالی که عرفاً به او استناد داده می‌شود مسئولیت است و ضمانت اجرای قانونی آن بر حسب نوع مسئولیت، متفاوت است.^۱

یکی از حقوق‌دانان، مسئولیت را دارای مراحل می‌داند و می‌نویسد: مصلحت جامعه، آرامش، نظم و تامین امنیت عمومی و حفظ آن در گرو آن است تا آن‌جا که برسد به صفت بارز همه‌ی مراحل که اتحاد حقوق با اخلاق است و اگر جرمی پیش آید وظیفه‌ی اخلاقی مجرم، ترمیم خسارت ناشی از این جرم است.^۲

پس مسئولیت به معنای پاسخ‌گویی قانونی، مالی یا اخلاقی است. فرد مسئول، انسانی است متعهد در مقابل دیگری، قهراً یا اختیاراً خواه در امری مالی یا غیرمالی.

۲-۲-۳- انواع مسئولیت

مسئولیت گونه‌های مختلفی دارد که از آن جمله است:

- مسئولیت اخلاقی
- مسئولیت کیفری
- مسئولیت قانونی
- مسئولیت مدنی

که مسئولیت مدنی، شامل: مسئولیت عمومی، مسئولیت حرفه‌ای و مسئولیت قراردادی است.

وقتی کسی مسئول شناخته شود و ملزم به جبران زیان باشد عملاً در دارایی او نقصانی پدید می‌آید. از طرف دیگر، زیان‌دیده‌ی مستحق دریافت زیان، ممکن است با ناتوانی واردآورنده‌ی زیان در جبران خسارت مواجه شود. در مورد نخست، معمولاً اشخاص مسئولیت خود را نزد شرکت بیمه، بیمه می‌کنند و چون نقش بیمه عملاً جبران زیان است آن را جزو بیمه‌های اموال به حساب می‌آورند و موضوع مورد دوم - که هدف، عمدتاً حمایت زیان‌دیده است - بیمه‌های مسئولیت اجباری نظیر «بیمه‌ی اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه‌ی موتوری» یا بیمه‌ی اجباری مقاطعه‌کاران ساختمان است. ویژگی بارز بیمه‌ی مسئولیت مدنی، ارتباط و پیوند آن با مساله‌ی مسئولیت مدنی است که از مهم‌ترین مباحث حقوق مدنی است.

برخی گفته‌اند: هر دو نوع مسئولیت حقوقی، یعنی مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری در مورد جرایم و تعهدات در قرآن وجود دارد.^۳

۲-۲-۴- مفهوم مسئولیت مدنی

مسئولیت مدنی یکی از مباحث عمده و کاربردی در حقوق خصوصی است.

در هر مورد که کسی ناگزیر از جبران خسارت دیگری است می‌گویند: «در برابر او مسئولیت مدنی دارد.»^۴

^۱ باریکلو، همان، ص ۲۲.

^۲ حسینی نژاد، همان، صص ۶-۲.

^۳ حسینی نژاد، همان، ص ۹۸.

^۴ کاتوزیان، الزام‌های خارج از قرارداد، ج ۱، ص ۴۶.